

Dr. Marko Dvořák

**»MOST NA DRINI« ali
»PREKLETO DVORIŠČE«
(Predavanje nemškemu
občinstvu v Beljaku)**

- * Subjektivni uvod
- * Kratka razprava o naslovu s poskusom predstavitve problema
- * Diskurz o nekaterih najbolj pomembnih zgodovinskih dejstvih kot soustvarjalcih konkretnega kulturnega temperamenta in njegovih praktičnih posledic
- * Problematizacija (naših) stališč
- * Subjektivni sklepi

SUBJEKTIVNI UVOD

Spoštovane dame in gospodje!

Ko sem že pred dokaj časa prejel in sprejel zame sicer zelo laskavo nalogo, da vam kot kulturnik, kot slavist, kot jezikoslovec in literarni zgodovinar spregovorim o Bosni in njeni vojni, sem se sprva znašel v nekem čudnem, pravzaprav nemogočem položaju. Polastilo se me je razpoloženje nekakšnega – dotlej nepoznanega – odpora do te naloge. Prijel me je nekakšen »intelektualni krč« in občutil sem naravnost fizično bolečino svoje duše.

»Kaj je pa zdaj to kar na lepem?« sem se spraševal začuden nad samim seboj in nemalo jezen sam nase. »Saj si se vendar že dolga leta pred sedanjim brutalnim izbruhom nasilja na Balkanu ‚strokovnjaško‘ in človeško intenzivno ukvarjal s to problematiko, jo študiral, o njej govoril in pisal... Že davno pred to vojno in nato ves čas si ob vsaki priložnosti, ki se ti je ponudila, na ves glas in nedvoumno zastopal pravičniško, humanistično in krščansko protivojno stališče, podprto z objektivnimi argumenti jasnih zgodovinskih spoznanj... Zdaj pa nenadoma ta krč, ta bolečina, ta nerazumljivi odpor!«

A če sem se končno hotel lotiti naloge, ki sem jo bil obljubil, sem ta odpor v sebi nekako vendarle moral premagati. In če sem ga želel premagati, sem ga moral najprej kajpada razumeti, si ga skušati – kot izobraženec – racionalizirati, saj bi bilo sicer vse moje delo v tej smeri podvrženo nekakšni iracionalni fobiji, ki bi mi narekovala dejanja, kakršnih sam nikakor ne bi maral, in bi me avtomatično, samovoljno vodila do sklepov, ki ne bi ustrezali niti objektivni resnici niti mojemu lastnemu občutku za pravičnost.

Kmalu sem odkril, da je moj omenjeni odpor posledica moje bolečine ob neposrednem stiku z nepreklicnimi poraznimi dejstvi. Z dejstvi, od katerih je že vsako zase poraz vsakršnega razuma, destrukcija vsakršnega intelekta. Z dejstvi, od katerih povzročča že vsako posamezno normalnemu človeku neznosne bolečine.

Z dejstvu, ki se vse bolj kopičijo, ki vse bolj naraščajo, postajajo vedno bolj usodno nepremagljiva. In ki poleg tega kar trajajo, drugo ob drugem, novo s starim, v nezadržnem crescendu peklenke kakofonije, ne da bi se vsaj katero od prejšnjih blagovolilo umakniti navalu novih in novih grozodejstev.

Obrambna reakcija torej. Odpor do bolečine. In beg pred njo. Skratka: tipična drža evropskega človeka.

Če pa je evropski človek v resnici razbolèn prav spričo teh dejstev-grozodejstev, kakor vem, da sem sam, potem mora biti tudi njegova – kakor je moja – navidezna in očitna neprizadetost ob njih, njegov – kakor moj – brezglavi aktivizem kot alibi, ki se zagnano domala histerično strastno brezupno ukvarja s posledicami, z dobrodelnim mašenjem neustavljivo množječih se lukenj, namesto da bi se v skladu s svojo sicer prislovično racionalnostjo vsaj poskušal lotiti tudi odstranjevanja dejanskih vzrokov – potem je torej najina – njegova in moja (nova, do pred kratkim meni samemu nepoznana) – drža vendarle vse kaj drugega kot pasivizem, brezčutnost ali sebičnost, kakor sem mislil vse doslej, ampak je – nasprotno – nedvomno znamenje njegovega – in mojega – kar najtesnejšega osebnega angažmaja, njegove – moje – osebne bolečine ob grozodejstvih, se pravi njegovega – mojega – osebno kar najgloblje prizadetega sočutja. In če je tako, in ker zdaj že zatrdno vem, da je v resnici tako, potem sem lahko globoko v sebi tudi prepričan, da je kriza evropske zavesti, oseka evropske morale bržkone samo prehodna stopnja med karitativnostjo in solidarnostjo, ali še bolje, med usmiljenjem in identifikacijo, med sočutjem in sodelovanjem.

Tole pa je zdaj že čisto drugačen občutek, kakor je bil še pred kratkim. Občutek naše skupne soudeležnosti pri vsem, kar se dogaja med nami – brez delitve na moje, sosedove in bolj oddaljene zadeve. Občutek naše skupne soodgovornosti za vse, kar se nas tiče – tiče pa se nas kratko malo vse, kar se zgodi ali bi se moralo zgoditi, pa se ne zgodi med nami. V tej luči postajajo grozodejstva spet dejstva, ki se je mogoče in ki se je zato tudi treba spopasti z njimi, zgodovinski kaos pa se spreminja v zgodovinski optimizem vsemu navkljub.

Zdaj Bog že ne sprašuje več v prazno »Adam, kje si?« In naši vésti ob njegovem vprašanju »Kje je tvoj brat Abel?« ni treba biti več v preveliki zadregi.

KRATKA RAZPRAVA O NASLOVU S PREDSTAVITVIJO PROBLEMA

Pisatelj Ivo Andrić v svojem romanu »Most na Drini« – katerega naslov smo povzeli kot eno od dveh izhodišč v naše pričujoče razpravljanje – predstavlja most, ki močneje kot karkoli drugega pomeni predvsem časovno povezavo davne preteklosti s sedanostjo. Most kot konstanta je ob spremljajočih dogodkih in ob spreminjajočih se usodah mnogih tako rekoč stranskih oseb, ki živijo pač vsaka v svojem času in v svojih razmerah, v romanu glavni junak, okoli katerega se vse odvija. Most je v tem Andrićevem mojstrskem pripovednem delu ne toliko simbol geografske povezanosti dveh bregov, česar smo navajeni iz našega »vsakdanjega« razumevanja, ampak pomeni predvsem sklenjeno, trdno, domala fatalno in fatalistično povezavo vseh mogočih človeških individualnih in kolektivnih, zgodovinskih in psiholoških, nacionalnih, socialnih, statusnih, verskih in kulturnih razlik v neko novo, tako rekoč nadčasovno celoto. Ta most s svojo nevidno osredinjevalno močjo odločilno vpliva na vidne usode mnogih različnih posameznikov, ki so tej njegovi usodni mōči nezavedno podrejeni. Vendar pa je tudi most, tudi ta Andrićev most na Drini, izdelek človeške volje in človeških rok: most na Drini v Višegradu je dal v 16.

stoletju postaviti véliki vezir Mehmed-paša Sokolović, eden najvišjih dostojanstvenikov turške države, domá iz vasi Sokolovići prav blizu Višegrada, domačin torej in kristjan, ki se je bil pomuslimanil. Ob vseh svojih sijajnih »mondarih« življenjskih uspehah, ob vsej tej »karieri«, ki jo je bil dosegel prav zaradi nekakšne svoje (recimo) etične nevezanosti, gradi ta brezobzirni svetovljan v svojem domačem kraju nekakšno svojo »štifto«, »zadužbino«, »odpustek«, ki potem v sebi nekako misteriozno, skorajda mistično *centralizira vsakokratno konkretno sedanost z vso dotadanjno preteklostjo, tradicijo z aktualnostjo*. Kako karakteristično za Bosno!

Tudi drugo od obeh izhodišč v naše razpravljanje o Bosni in njeni sedanji tragediji povzemamo po naslovu enega od Andrićevih del – novele ali krajšega romana »Preklete dvorišče«. To delo je pretresljiva pripoved, položena v usta dobrodušnega frančiškana fra Petra o carigrajskem zaporu, nekakšnem koncentracijskem taborišču, kjer se na ozkem, omejenem, zaprtem in zastraženem prostoru zbira velika množica raznovrstnih ljudi z vseh koncev z neverjetno pestro, široko, bogato, sproščeno zakladnico usod in znanj. Nekakšno bogastvo v omejenosti, širina v koncentraciji, odprtost v širni svet ob zaprtosti v zapor. *Lokacijska povezanost dislociranih razlik*. Mar ni prav to karakteristično za Bosno?

Kaj naj bo torej zdaj naše izhodišče v razpravljanje o Bosni? Kaj je potemtakem Bosna kot kulturni, socialni, politični in zgodovinski fenomen? Je Bosna nekakšna centralizacija preteklosti in sedanosti, aktualnosti in tradicije? Ali pa je ta nesrečna dežela lokacijska združitev dislociranih razlik? Je za njeno polt kulture, za tip njene miselnosti, za raso njene usode odgovorna njena časovna determiniranost – ali pa za njen značaj v vseh njegovih pojavnih funkcijah odgovarja predvsem nekakšna zanjo značilna homogenost mnogih njenih heterogenosti?

Če je današnja Bosna, kakršna pač je, zgolj splet zgodovinskih dogodkov, kateri med njimi je potem tisti, ki je njeno usodo tako odločilno predestiniral kot tragedijo? Kaj iz preteklosti deluje v njeni sedanosti tako zelo moteče, da zdaj ne najde nič več miru pod soncem? Kateri in čigav greh iz njene preteklosti se je tako globoko usidral v njeno vest, v zgodovinsko zavest njenega okolja in v moralno samozavest njenih sosedov, da se mora zdaj tako kruto pokoriti?

In če je Bosna samo neka homogenost heterogenosti, kakor smo prejle navrgli, katera od njenih različnih sestavin igra v njej vlogo motečega faktorja? Kateri od tonov tega nenavadnega akorda onemogoča harmonijo? Kaj pa če je teh neharmoničnih tonov, teh motečih faktorjev več? Kaj pa če je kar celotni domislek nekega – genialnega ali pokvarjenega?, svetniškega ali satanskega? – tvorca te vzorčne in »vzorne« enotnosti razlik kratko malo napačen? In je ta »Jugoslavija v malem«, ta »koeksistenca bratstva in enotnosti narodov in narodnosti, ver, never in kultur« v bistvu nasilje nekega – »idealnega« ali »samo« idealističnega, saj je končno vseeno – sistema nad vsemi svojimi sestavinami? Zgodovinski voluntarizem, ki je tako dovršeno zapletel Ariadnino nit, da je niti moč zahodnega intelekta niti darovanje žrtvenega jagnjeta ne moreta več razplesti?

Jasno je, da nam bo na vsa ta številna vprašanja nemogoče odgovoriti. Čeprav se zavedamo, da bi nam jasni odgovori nanja vsekakor razbistrili pojme in nas približali dejanskemu razumevanju, s katerim bi potem lahko bolj zares in bolj učinkovito kot doslej pomagali pri reševanju položaja. Vendar pa se moramo – kljub vsej močni volji, ki jo premoremo, in kljub vsemu intelektualnemu racionalizmu, ki je naša tradicija, zavedati nepreklicnega, ne evropskega ne zahodnega, temveč univerzalnega in s tem tudi krščansko utemeljenega dejstva, da zgodovina pač ni – ni, ker ne more biti – zgolj vsebina »teoretičnega uma« (Kant), ampak je slej ko prej tudi in celo predvsem posledica »praktičnega uma« (prav tako Kant). Da je

zgodovina bolj kot »summa« pozitivnih, se pravi vidnih, merljivih, tehtljivih faktov – »summa theologica«, pa če nam je to všeč ali ne. Da je zgodovina zgodba o človeškem življenju, tega življenja pa ne vodijo samo racionalni nagibi, marveč tudi vse tisto, česar nam s samim razumom ni mogoče dojeti. In da človeškega življenja – ki je tudi skrivnost, in ne samo razvidnost – v vsej njegovi pestrosti pač nikoli ni mogoče do dna razumeti in ga nato na podlagi tega dekretirano spreminjati, ampak ga je mogoče samo živeti in s svojim celotnim življenjem – s svojo »prakso«, z moralnim, »kategoričnim imperativom« te prakse – preustvarjati.

Glede na to moramo kajpada tudi nad lastnim pričujočim razglabljanjem postaviti velik in pereč vprašaj. Ne zategadelj, ker bi se s pomočjo takega agnosticizma želeli dokopati do stanja nekakšne ataraksije – do udobnega razkošja lastnega duševnega miru in nekakšne »zagrenjene« fatalistične brezbriznosti –, ampak zato, da bi z zdravim načelnim skepticizmom naša in vsakršna racionalna spoznanja deabsolutizirali, sami sebe pa napotili od pravilnega razumevanja – v pravilno ukrepanje, od vednosti – v dejavnost, od teorije – v prakso, od sprejemanja in deklariranja vere – v življenje po njej. Pri tem nam skepsa pač ne more biti ovira, ampak nam je lahko – če jo bomo znali prav uporabiti – velika opora pri plovbi čez skrivnostni ocean, ki se imenuje zgodovina in katerega en del, nerazločljivo zlit z vsem preostalim morjem, nosi ime »Bosna«.

NEKAJ NAJBOLJ POMEMBNIH ZGODOVINSKIH DEJSTEV

Po grških virih so bili Iliri, ki so živeli na Balkanu, večinoma poljedelci in živinorejci, po pričevanju rimskega pisca Strabona pa niso poznali zasebne lastnine zemlje in pašnikov: zemlja je bil v lasti plemena in so jo na vsakih osem let delili posameznim družinam v obdelovanje. Največjo ilirsko pleme na Balkanu so bili Ardijejci, ki so imeli tudi največjo državo, tej pa je v 3. stoletju pred Kristusom vladala kraljica Tevta.

Na obalah Jadrana je bilo v tistem času precej grških naselbin, od koder so Grki širili svojo trgovino in svoj vpliv tudi v notranjost deleže. Ker so jih Iliri pri tem ogrožali, so Grki poklicali na pomoč Rimljane. In leta 229 pred Kristusom so Rimljani prisilili kraljico Tevto, da jim je prepustila celotno ilirsko primorje do izliva reke Neretve, pozneje pa so zasedli še preostanek jadranske obale in razširili svojo oblast tudi v notranjost.

Iliri so se sicer upirali, vendar so Rimljani leta 9 po Kristusu premagali njihov zadnji upor in povsem zavladali na Balkanu. Zato so se morali Iliri zateči v gorate predele Balkana. Pa tudi v grška primorska mesta so se vse bolj naseljevali Rimljani in prinašali tja rimske navade, rimsko ureditev in latinski jezik.

Zasedene dežele so Rimljani razdelili v štiri province in jih s svojimi kolonisti kmalu povsem romanizirali.

V 1. stoletju po Kristusu se je povečal pritisk Barbarov na meje rimskega cesarstva. Država je morala vzdrževati veliko in drago vojsko, zato je močno povečala davke, ki so postajali vse težje breme za revno prebivalstvo. Zaradi zmanjšane kupne moči prebivalstva so postala rimska veleposestva (latifundije), na katerih so delali sužnji, nerentabilna, zato so lastniki ta veleposestva drobili in jih po kosih dajali v najem tako imenovanim kolonom, sužnje pa odpuščali. Ker koloni zaradi vsesplošne revščine niso mogli plačevati najemnine, so izgubljali osebno svobodo in postajali tlačani, ki so bili vezani na gospodarjevo zemljo. Rimsko cesarstvo je postalo v sebi šibko.

V 4. stoletju po Kristusu so se po rimskih provincah na Balkanu skoraj povsem neovirano gibala plemena Zahodnih Gotov. Zaradi lažje obrambe je cesar Teodosij leta 395 razdelil rimski imperij na dva dela. Odtlej sta obstajali pravzaprav dve rimski državi: vzhodna z glavnim mesto Carigrad in zahodna z Rimom. Taka razdelitev je v bistvu ustrezala tudi strukturi prebivalstva.

Leta 476 je voditelj germanskih pomožnih čet v Italiji Odoaker premagal Zahodno rimsko cesarstvo in se oklical za kralja Germanov v Italiji. Pod njegovo oblast je prišla tudi rimska provinca Dalmacija.

V prvi polovici 5. stoletja so vdrl v Panonijo Huni in pod svojim vladarjem Atilo ustanovili državo, ki je zajemala celotno Podonavje. Po razpadu te države so nad večjim delom Panonije in Ilirika zavladali Vzhodni Goti, njihov kralj Teodorik pa je v sporazumu z Vzhodnim rimskim cesarstvom napadel in premagal Germane v Italiji ter ustanovil državo s prestolnico v Ravenni, kamor je sodila tudi večina Dalmacije. Ta država se je obdržala do leta 555, ko jo je osvojil vzhodnorimski cesar Justinijan.

V prvi polovici 6. stoletja so se ob spodnji Donavi pojavile prve večje skupine Južnih Slovanov. Južnoslovansko naseljevanje je trajalo potem kar nekaj stoletij. Ob koncu 6. stoletja so Južni Slovani zasedli že celo Podonavje in so na severu mejili na Zahodne Slovane, na zahodu pa na Alpske Slovane, ki jih nekateri v zadnjem času imenujejo tudi Veneti.

Iz Podonavja so južnoslovanska plemena prodirala na Balkan, ki je sodil pod Vzhodnorimsko ali Bizantinsko Cesarstvo.

V drugi polovici 6. stoletja so v Podonavje vdrla nomadska plemena Avarov, ki so bili po izvoru in načinu življenja sorodni Hunom, ter podjarmila podonavske Južne Slovane. Poslej so v pogostih napadih Avarov na Bizantinsko cesarstvo Južni Slovani tvorili večinski del avarske vojske.

Romansko prebivalstvo je iz porušenih mest bežalo v bolj utrjene kraje in gradilo tam zaklonišča, iz katerih so se sčasoma razvile večje naselbine in mesta. Eno od takih mest je bil tudi poznejši Dubrovnik.

Balkan je bil zaradi večnih vojn ves opustošen in zelo redko naseljen. Potrebni so bili poljedelci za obdelovanje zemlje, poseljenost in obnovo dežele, s čimer bi se spet povečali dohodki cesarstva, njegove meje pa bi bile zavarovane pred napadi nomadskih Barbarov. Zato je bizantinski cesar privolil v naselitev Južnih Slovanov iz Podonavja na Balkanu.

Naseljevanje Južnih Slovanov na Balkanu je trajalo celo 7. stoletje, v 8. stoletju pa so Južni Slovani asimilirali še zadnje ostanke ilirskega, tračanskega, romanskega in avarskega prebivalstva. Tista južnoslovanska plemena, ki so prodrli na zahod, so se pomešala s tamkajšnjimi prvotnimi prebivalci (Alpskimi Slovani ali Veneti) in prišla skupaj z njimi kmalu pod vpliv Bavarcev in Frankov ter rimske Cerkve, medtem ko so bila plemena v vzhodnih predelih pod vplivom Bizantinskega cesarstva in vzhodne, carigradske Cerkve. Tako se je že takoj po naselitvi pojavilo kulturno, civilizacijsko in interesno združevanje Južnih Slovanov, ki ima svoj učinek do današnjega dne.

Najbolj pomemben faktor mnogostranskega združevanja pa je bil prav gotovo cerkveni razkol leta 1054.

Z združevanjem sorodnih plemen so se začeli počasi formirati zametki južnoslovanskih narodov: Hrvatov, Srbov... Le plemena v Bosni se niso nikoli združila v kako posebno in enotno narodno celoto. Medtem ko so na vzhodu Balkanskega polotoka vznikale srbske države, bolgarska in makedonska država, na zahodu pa hrvaške, so živela v goratih predelih Bosne svobodna slovanska plemena pod patri-

arhalno oblastjo plemenskih starešin brez trdnejše državne organizacije. Zaradi geografskega položaja se v teh krajih namreč ni moglo razviti nobeno večje plemo.

V začetku 12. stoletja, ko je Hrvaška že izgubila samostojnost, ker so si jo podredili Madžari, in sta se srbski državi Raška in Zeta bojevali z Bizancem za svoj obstoj, so madžarski kralji vsilili svojo oblast tudi bosanskim plemenom. Madžarska oblast je v Bosni podpirala rimsko Cerkev in ji dajala velika posestva. Cerkev, ki je v Bosni dotlej le bolj živetarila, je postala tedaj pomemben faktor v življenju te dežele in močna opora madžarske oblasti.

V vojni, ki je izbruhnila med Bizancem in Madžarsko, je leta 1168 zmagal Bizanc, Bosna pa je prišla pod bizantinsko žezlo, katerega namestnik v tej deželi je postal ban Kulin, ki se je obdržal na oblasti tudi še po umiku Bizanca iz Bosne leta 1204. Bosna je v času bana Kulina doživela gospodarski razcvet.

Na nadaljnji razvoj Bosne je med drugim vplivalo tudi to, da se je dvema Cerkvama v njej prav kmalu pridružila še tretja... Vpliv bodisi katoliške bodisi pravoslavne Cerkve na življenje ljudstva v Bosni je bil sprva odvisen predvsem od tega, katera od tujih držav, Madžarska ali Bizanc, je imela v njej vrhovno oblast. Obe Cerkvi sta se med seboj bojevali za oblast in se vzajemno uničevali, pri ljudstvu pa s tem povzročali ravnodušnost tako do ene kakor do druge.

Fevdalna bremena, vojne itd., vse to je ustvarjalo položaj, iz katerega ljudstvo ni videlo izhoda. V teh razmerah se je tudi tu pojavilo bogomilstvo, ki se je bilo že prej razširilo v Bolgariji in Makedoniji pa tudi po Raški in Zeti.

Bogomilstvo se je razvilo iz raznih krščanskih sekt, ki so se – najbrž ne brez vzhodnega, zlasti perzijskega vpliva – pojavile v Mali Aziji kot spontan odpor proti oficialni krščanski Cerkvi, ki se je bila oddaljila od prvotnega krščanskega nauka in je vse bolj podlegala vplivu vladajočih slojev. V Bolgariji ga je začel širiti pop Bogomil, od tod tudi ime.

Bogomili so bili dualisti, verovali so v dvoje počéto stvarstva: v boga nove zaveze in boga stare zaveze, hudiča, ki je od boga nove zaveze neodvisen in mu je podrejen svet. Kristus jim ni bil bog, temveč samo angel; tudi sami so se imeli za padle angele, ki se bodo sami zveličali po preseljevanju duš. Za zveličanje se je potrebno osvoboditi sveta, ki je delo hudiča, osvoboditev pa je mogoča z življenjem po zgledu apostolov, se pravi z molitvijo, postom, askezo itd..

Bogomilski nauk je bil kot nalašč ustvarjen za zatirano ljudstvo. Bogomili so bili proti nasilju, ubijanju in ropanju, vsako nasilje so obsojali kot smrtni greh. Poudarjali so ljubezen in spravo med ljudmi. Do stvari tega sveta kot hudičevega dela so bili nezainteresirani, tako tudi do ročnega dela kot udeležbe v tem svetu, spoštovali in gojili pa so duševno delo, pismenost in kulturo. S svojim naukom, skromnim življenjem in prijaznostjo so si zlahka pridobili ljudske množice in nižje plemstvo.

Podobna verska gibanja so se v 12. in 13. stoletju – ne brez vpliva bogomilstva – razširjala tudi drugod po Evropi: katari, patareni, albižani... Heretiki so nasprotovali razuzdanosti in razkošju, nasilju, zatiranju in izkoriščanju. Ti nauki so privlačevali zlasti revno ljudstvo, Cerkvi in oblasti pa so se zdeli nevarni, zato sta krivoverce uničevali s križarskimi pohodi nadnje in z inkvizicijo.

Bolgarski protoprezbiter Kuzma je o bogomilih že ob koncu 10. stoletja pisal takole: »Bogomili so sovražniki božji. Pridigajo neubogljivost do gospodarjev, zmerjajo bogataše, pretepajo duhovnike, klevetajo vojskovodje, imenujejo za brezbožnike tiste, ki služijo cesarju in njegovim uradnikom, ter odvrčajo sužnje od dela za gospodarje.»

Ker se je bogomilstvo v Bosni tako razširilo in utrdilo, je začel zunanji svet gledati nanjo kot na zatočišče vseh heretikov. Ban Kulin je v strahu pred papeževimi

grožnjami sicer klonil, sklical narodni zbor (1203) in se bogomilstvu formalno odrekel. In to so počeli za njim tudi vsi njegovi nasledniki vselej takrat, kadar je Bosni grozila madžarska križarska vojska; ko pa je nevarnost minila, so bili Bosanci spet bogomili. To je trajalo vse do turške okupacije, tako da se je bogomilstvo v Bosni kljub zunanjemu preganjanju tolikanj razvilo, da je postalo samostojna cerkvena organizacija, ki se je imenovala »Cerkev bosanska«.

Pri Srbih pa je bilo v tem času povsem drugače.

Srbski vladar Stevan Nemanja, ki je združil srbske dežele, je v svoji državi z uboji, zaplembami in požiganjem povsem zatrl bogomilstvo. Njegov sin Sava je leta 1219 od carigrajsko-nicejskega patriarha dosegel samostojnost srbske arhiepiskopije. Od takrat naprej je bila srbska pravoslavna Cerkev vselej tesno povezana s tako ali drugačno srbsko državo: bila je srbska državna Cerkev s srbskim jezikom in s srbsko hierarhijo, ki je bila neposredno povezana z vladarjem.

Kot dobro organizirana srednjeveška država je šla Srbija v ekspanzijo. Cesarstvo carja Dušana je sredi 12. stoletja poleg srbskih dežel obsegalo že tudi velik del grškega ozemlja. Vendar je hotel car prodreti do morja, zato je šilil prek meja globlje v bizantinsko deželo in prek Bosne na Jadran. V teh bojih so na bizantinski strani kot najemniki služili tudi Turki.

Turki so začeli bolj samostojno nastopati po letu 1354 (po zasedbi Galipolija). Leta 1371 so v bitki pri reki Marici prvič premagali srbsko vojsko, kar je bilo za Srbijo usodno, zadnji udarec srbski samostojnosti pa so zadali leta 1389 v kosovski bitki.

Srbsko plemstvo je večinoma zbežalo pod okrilje Madžarov, kjer je ob privolitvi madžarskega kralja Sigismunda v južnih predelih osnovalo kratkotrajno despotstvo s središčem v Beogradu. Ko so Turki leta 1453 dokončno osvojili Carigrad, so se bolj odločno lotili osvajanja Balkana. Leta 1456 so dolgo časa oblegali Beograd, vendar ga še niso zasedli, zavzeli pa so vse srbske dežele razen majhnega področja okoli Smedereva. Leta 1499 so premagali Črno goro in jo priključili Skadrskemu pašaluku (1514 je postala Črna gora poseben sandžak). Leta 1521 pa so končno zavzeli še Beograd in tako je prenehala obstajati tudi še zadnja despotovina Srbov.

V zadnjih letih Srbije je mnogo ljudi zbežalo pred Turki prek Save in Donave ter se naselilo v Sremu in južnih predelih Madžarske. Pričakalo jih je madžarsko in tudi srbsko plemstvo. Srbski plemiči, ki jih je bil sprejel madžarski kralj in so bili njegovi vazali, so bili dolžni braniti madžarsko južno mejo, zato so zbirali srbske priseljence in iz njih oblikovali vojaške oddelke, ki so nosili glavno breme bojev s Turki.

Bosno je doletela podobna usoda. Leta 1390 je bil bosanski kralj Tvrtko na videz še mogočen vladar, vendar domače plemstvo že njegovega naslednika ni več priznavalo. Zato je v državi zavladal kaos, ki so ga pogosti križarski pohodi madžarske vojske nad bosanske bogomile še povečevali. Da bi si ohranili oblast in posest, so se bosanski plemiči v medsebojnih sporih in v bojih z Madžari zatekali po pomoč k Turkom, le-ti so se utrdili na strateško najbolj pomembnih krajih v državi, bosansko plemstvo pa je od leta 1416 začelo priznavati vazalski odnos do njih. Tako je postal pravi gospodar Bosne turški sultan.

Preganjanje bogomilov v Bosni tudi v času zunanje nevarnosti ni prenehalo. Plemstvo se je pred inkvizicijo, ki so jo izvajali dominikanci in frančiškani, še lahko nekako ubranilo, medtem ko se ljudstvo ni moglo. Zato so ljudje množično bežali v kraje, ki so jih bili že zasedli Turki, saj so bili ti bolj tolerantni kot njihovi katoliški gospodarji. Ljudstvo se je počasi pač nekako privajalo na turško oblast.

Ob koncu 14. stoletja se je od bosanske države ločilo ozemlje Zahumlja, ki se

je sčasoma pod Stjepanom Vukčićem Kosačo povečalo, priznalo turško vrhovno oblast in plačevalo turškemu sultanu davek. Leta 1448 se je Kosača oklical za »hercega od svetega Save« – od tod ime Hercegovina.

Zadnji bosanski kralj Stjepan Tomašević leta 1462 turškemu sultanu ni hotel plačati davka, zato so Turki naslednje leto Bosno napadli in jo brez večjega odpora zasedli. Enako so leta 1465 storili tudi s Hercegovino. Bosna in Hercegovina sta bili od leta 1482 združeni v skupnem turškem pašaluku.

Leta 1875 je v Bosni izbruhnila velika vstaja proti Turkom, ki je vzbudila pozornost vse Evrope, tako da se je zaradi tega pa še zaradi mnogih drugih problemov, ki so se bili nabrali, 1878. leta sestal »berlinski kongres«. Iz sklepov in konsekvenc tega kongresa so nastale samostojne države Bolgarija, Rumelija, Črna gora in Srbija, Bosna s Hercegovino pa je prišla pod Avstro-Ogrsko okupacijo in upravo. To je pomenilo močno okrepitev avstro-ogrskega vpliva na Balkanu in za razmeroma daljši čas (vse do prve svetovne vojne) konec srbskih iluzij glede Bosne. Hkrati je prav to še bolj povečalo sprtost med Srbi in Hrvati, saj so si Bosno lastili tako eni kot drugi: Srbi, da bi jo priključili lastni kneževini, Hrvatje, da bi bila Bosna skupaj s Hrvaško in Dalmacijo združena v eni upravni enoti Habsburške monarhije. A zgodilo se ni ne eno ne drugo. Bosna je postala posebna upravna enota Avstro-Ogrske in je bila podrejena neposredno Dunaju, Srbi pa so svoje apetite preusmerili na jug, proti Kosovu, Makedoniji in Albaniji ter s tem odprli novo poglavje konfliktov s Turčijo in Bolgarijo.

PROBLEMATIZACIJA (NAŠIH) STALIŠČ

Privoščimo si zdaj bliskovito sistematizacijo poznanih dejstev glede na naš problem!

Bosna je bila – kot vemo – vse od začetkov našega zgodovinskega zaznavanja do današnjih dni za marsikoga interesantna dežela. Pa bodisi da so se vanjo – zaradi njene gorate, odročne lege – zatekali raznovrstni begunci z juga, severa in vzhoda (poleg tistega, kar že poznamo, moramo v tej zvezi omeniti še vsaj Jude, Cigane in Rusine), bodisi da so si jo hoteli podrediti tisti, ki so v njej – kljub njeni goratosti in odročni legi – videli strateško, gospodarsko in nacionalno pomemben prehod med celino in morjem. V Bosni se je zvrstila cela vrsta vseh mogočih ljudstev, plemen in narodov – bržkone več kot kje drugje; ti ljudje so se v tej deželi pomešali med seboj in se hočeš-nočeš bolj ali manj asimilirali drug drugemu, ne da bi se bile njihove raznorodne genetične, provenienčne karakteristike utegnile v popolnosti zliti med seboj in kot take torej izginiti ter se pretransformirane pojaviti zopet kot sestavine za gradivo neke nove etnične celote. Za kaj takega nobena od teh genetičnih karakteristik namreč ni premogla ne dovolj kvantitete ne dovolj moči. Edina moč, ki bi bila sposobna opraviti tako transformacijsko in osredinjevalno vlogo, je bilo bogomilstvo, proti temu pa so se že od vsega začetka zarekle vse moči, ki so bile dosti bolj mogočne, kot je bilo ono: od vzhodne do zahodne Cerkve, od madžarskih vrhovnih fevdalnih gospodarjev in Bizantincev ter občasnih in delnih srbskih zavojevalcev do dolgoletnih turških okupatorjev; čeprav teh zadnjih najbrž še najmanj. Pa vendarle: bogomilstvo, ki je bila vera nepremožnih in plebejskih slojev bosanskega ljudstva ter je bilo kot tako prepuščeno samo sebi, se v Bosni pod turško okupacijo ni moglo ohraniti. In tako je stopila Bosna v novo ero balkanske zgodovine, ki jo je sprožila vstaja njene raje proti Turkom leta 1875 in jo je sankcioniral »berlinski

kongres« tri leta pozneje, brez kakršnegakoli etničnega katalizatorja ter zato nehomogena, neizoblikovana, neorganizirana in v bistvu pasivna.

Povsem drugače je bilo pri Hrvatih in pri Srbih.

Hrvatje so prišli pod Madžare kot že izoblikovana etnična tvorba, resda še ne v današnjem, po-preporodnem oziroma po-romantičnem smislu, pa vendarle. Poleg tega so Hrvatje lahko ves čas – tako pod Madžari kot pozneje v Habsburški monarhiji ter končno v Jugoslaviji – gojili zgodovinski spomin na svojo prvotno srednjeveško narodno državo. Ta zgodovinski spomin je odigral pri Hrvatih v preteklosti zelo pomembno vlogo in jo igra pravzaprav še danes. Pomagal je Hrvatom vzdrževati težnjo po drugačnosti in njeni sklenjenosti v okviru take ali drugačne tujerodne in tujejezične države ter to težnjo v obliki kakršnekoli že avtonomije skozi vso zgodovino tudi dosegati. Pomagal je, da je sredi 19. stoletja v procesu »ilirizma« lahko prišlo na Hrvaškem do postopne integracije genetsko, etnično in jezikovno dokaj različnih in kulturno že relativno samostojno izoblikovanih sestavin v enotno hrvaško narodno čuténje. – Katolicizem, ki so mu pripadli skupaj z drugimi narodi zahodnorimske vplivne sfere, je doletel Hrvate kot že formirano etnijo, zato jih je s svojim univerzalizmom lahko dokaj učinkovito vključil v splošnoevropske kulturne in civilizacijske tokove ter jih pomagal obvarovati tako pred spontano kot pred prisilno dekroatizacijo.

Tudi pri Srbih je šlo že od vsega začetka za državno oblikovanje naroda in zato kulture. Vendar bistveno drugače kakor pri Hrvatih. Srbska srednjeveška država, ki je dala začetni ton srbski narodni zavesti in že prav kmalu tudi srbskemu nacionalizmu, je nastala na izrazito plemenski, rodovni, se pravi biološki osnovi. Ko so se v njej združevala sorodna in tudi manj sorodna plemena, ni šlo pri tem za kak konsenz, ki bi sumiral pestrost različnih sestavin, ampak je šlo za prevlado enega, ne nujno najbolj številnega, vsekakor pa najbolj iniciativnega, najbolj vitalnega in s tem tudi najmočnejšega rodú ali plemena nad vsemi drugimi sestavnimi deli, pri čemer se je izvirna fiziognomija teh delov izgubljala skoraj brez sledu. Pri tem je odigral pomembno vlogo tim. faktor ekonomičnosti: če se je hotela vodilna plast srbske države (recimo ji dinastija) ohraniti v sedlu, je morala imeti trdno državo, trdna država pa je bila v tistem času samo – gospodarsko, predvsem pa vojaško – močna država, močna država pa je (bila) tista država, ki je (bila) sposobna premagovati druge države. In tako je bilo naravno, da je šla Srbija v ekspanzijo: da bi pred seboj in pred sosedi dokazala svojo moč in da bi to moč skupaj z bogastvom tudi v resnici dosegla. Pogoj za zunanjo ekspanzijo pa je slej ko prej notranja homogenost, ki jo je Srbija dosegala z brisanjem razlik navznoter in s poudarjanjem, celo militarizacijo razlik navzven. Gre torej za homogenizacijo na osnovi enotne ideje, predstavljene po možnosti kot skupni eksistenčni interes, in skupnega zunanjega sovražnika, ki to idejo, ta interes, dá, samo eksistenco celotnega nosilnega telesa te ideje smrtno nevarno ogroža. Potreba po sovražniku torej iz potrebe po notranji mobiliziranosti, iznajdba sovražnika, kot soustvarjalca nacionalne homogenosti v funkciji krepitve lastne državnosti.

Pri tem je bilo pravoslavje od cerkvenega razkola leta 1054 naprej pomemben faktor prvotnega utemeljevanja in ekspanzije ter poznejšega idealizirajočega idejnega ohranjanja srbske države. Pravoslavje je v nasprotju z univerzalnostjo zahodne Cerkve veljalo sicer za narodno versko organizacijo, vendar je bilo – vsaj pri Srbih – že od začetka skupaj z narodno zavestjo ves čas v službi srbske države. In kakor ne moremo govoriti o Srbiji kot tvorbi srbskega naroda, ampak lahko govorimo samo o srbskem narodu kot tvorbi (srbske) države, tako moramo tudi o srbskem pravoslavju govoriti predvsem kot o veri in organizaciji (srbske) države, ne pa neposredno

srbskega naroda kot takega. Pravilo »cuius regio, eius religio«, ki je veljalo na Zahodu od pojava protestantizma naprej, je bilo tukaj torej izpeljano v absolutni popolnosti že od vsega začetka.

Tako je seveda razumljivo, da je bil za Srbe poraz, ki ga je doživela njihova država na Kosovem polju leta 1389, naravnost mitološka tragedija: ta poraz zanje namreč ni bil samo poraz neke države, ampak je bil poraz osnovne – če ne edine – srbske narodne substance. In konec te države bi bil povsem lahko pomenil tudi konec naroda, ki ga je ta država šele prav oblikovala in si ga kot sredstvo svojega obstoja vzdrževala. Razumljiva pa postane v tej luči tudi eksistenčna navezanost srbstva na srbsko pravoslavje, ki v pretežni večini ni vprašanje individualne notranje religiozne odločitve in konfesionalne zvestobe, ampak je slej ko prej vprašanje kolektivnega vztrajanja pri najbolj vidni, navzven razlikovalni in navznoter unifikativni nacionalni karakteristiki, ki je srbskemu narodu po propadu njegove države še ostala.

Medtem ko so Hrvatje na Hrvaškem premgli osredinjevalno jedro (ali celo več takih jeder), ki jih je na podlagi kulture pritegovalo v enotno, hrvaško narodno zavest, in so Srbi v Srbiji ter pozneje tudi v drugih deželah, kamor so pribežali ali se v njih »v bolj mirnih časih« iz raznih drugih razlogov naselili, imeli tako jedro v svoji državnosti, utemeljeni na rodovni, plemenski, krvni povezanosti, ki jo je z dušo in telesom podpirala njihova Cerkev, pa ljudstvo v Bosni takega jedra ni poznalo. In se zato nikoli – vse do danes – ni moglo razviti v narod. Vsi poskusi, da bi do česa takega vendarle prišlo, so se izjalovili. In takih poskusov je bilo kar nekaj, v zadnjih sto in več letih vsi iz edinega razloga, ki bi ga lahko na kratko poimenovali »divide et impera«. – Tako si je na primer Avstro-Ogrska najprej kot okupacijska moč in pozneje kot izvajalka aneksije v Bosni na vso moč prizadevala osnovati poseben, bošnjaški narod, ki bi se tudi v knjižnem jeziku razlikoval od Hrvatov oziroma Srbov; pri tem ji je pomagal celo veliki hrvaški jezikoslovec Vatroslav Jagić. Šlo pa je predvsem za to, da nacionalno neopredeljeno bosansko ljudstvo ne bi povečalo števila Hrvatov v monarhiji, česar so si želeli Hrvatje, saj bi s tem znatno porasla njihova moč, hkrati pa bi se nacionalni problemi, ki jih je država že tako komajda obvladovala, le še bolj zakomplisirali. In šlo je seveda tudi za to, da se ne bi uresničila druga, srbska varianta nacionalnega opredeljevanja Bosancev, ki so si jo želeli tako Srbi iz Srbije kot avstro-ogrski Srbi v Vojvodini in v diasporah Dalmatinske Zágore ter uskoških predelov zahodne Hrvaške, saj je bil za Avstro-Ogrsko srbski problem v celoti večji, kakor pa se je na prelomu iz 19. v 20. stoletje marsikomu v monarhiji zdelo na prvi pogled, čeprav so nekateri prebujeni ljudje to že davno slutili in na to tudi opozarjali. Da so imeli prav, se je pokazalo le nekaj let pozneje. A takrat je bilo za vse – tako za tiste, ki so imeli prav že ves čas, kot za tiste, ki so končno vendarle spoznali svojo prejšnjo zmoto – že tako in tako prepozno.

Kakor »avstro-ogrski« poskus so se ponesrečila tudi vsa poznejša »jugoslovan-ska« prizadevanja v tej smeri: ne umetno ustvarjanje naroda Muslimanov na podlagi islama ne sedanje najnovejše »etnično čiščenje«, nič ni moglo v ljudstvu Bosne – ali samo v delu tega ljudstva – zbuditi in nadomestiti tistega, česar v tem ljudstvu pač ni bilo, njegove celovite narodne zavesti. Bosanci so ostali v nacionalnem smislu slej ko prej razdeljeni na Srbe, Hrvate in veliko večino »neopredeljenih«, ki sta jih obe »opredeljeni« skupini vsaka po svoje šteli za svojo krivično odtujeno zgodovinsko bazo in za svoje potencialno članstvo, jih zaradi njihovega muslimanstva od časa do časa diskriminirali, večinoma pa živeli skupaj z njimi pa tudi druga z drugo znošno vsakdanje življenje. Do najnovejših dogodkov, do importa srbskega pojmovanja

nacionalnosti kot konfesionalne zgodovinske opredeljenosti (= »kdor je pravoslavac, je Srb, kdor je katolik, je Hrvat, in kdor je musliman, je Musliman«, se pravi moteč, nečist element v sicer jasno razvidni, »čisti« konkurenci obeh rivalskih, vzajemno si sovražnih vojnih partnerjev«. Do najnovejših dogodkov, do importa srbskega nacionalizma, ki se zna, kot smo videli, prav realizirati samo v obliki enotne in ekskluzivne srbske države, pa naj se ta država imenuje, kakor se hoče (= »kjer živijo Srbi – kjer ležijo srbske kosti, je Srbija«), brez priznavanja tako imenovanih narodnih manjšin in brez upoštevanja možnosti, da bi bili tudi Srbi – tako kakor večina drugih narodov na svetu – kjerkoli pod soncem lahko sami taka narodna manjšina. Do najnovejših dogodkov, do importa surove, brezobzirne poganske kolektivne sebičnosti, ki jo v Srbih vedno znova prebujajo in z namišljeno ogroženostjo srbstva s strani célega »zlonamernega« sveta, osmišljujejo njihovi nacionalkomunistični narodni in državni voditelji. Voditelji, v katerih se združujeta »führerjevski« demagoški talent in levantski cinizem, pogoltnost po imetju in pohlep po oblasti, inteligentna moralna pokvarjenost in psihopatska dedna obremenjenost. In tako dalje in tako naprej. Do vseh teh in še mnogih drugih najnovejših dogodkov torej, do vseh teh importov je bilo življenje v Bosni znosno, s temi dogodki, s temi importi pa je postalo neznosno, in zdaj že vidimo, da se v njej nikoli več ne bo moglo obnoviti v taki obliki, v kakršni je prevladovalo tam skozi stoletja.

Bogomilstvu v Bosni ni bilo dano, da bi se bilo razvilo v katalizator nacionalnega združevanja bosanskega ljudstva, vendar pa je v tem ljudstvu vseeno zapustilo trajne in zelo jasne sledove. Njegov dualizem, povezan z vero v reinkarnacijo, je vernike navajal k temu, da so fizični, vidni, »pozitivni«, pojavni svet kot delo »negativnega« boga stare zaveze povsem odklanjali ali vsaj zanemarjali, gojili pa so askezo, duševno aktivnost, molitev in duhovno življenje po zgledu Jezusovih apostolov. V tej zvezi je treba poudariti, da je bilo bogomilstvo – bržkone pod vplivom perzijskega »arimanskega« verovanja, če ne še kakih bolj daljnih daljnjevzhodnih verstev – v primerjavi s (preostalim) krščanstvom pravzaprav izrazito pesimistična sekta, saj je v svojem teženju po popolni ločenosti od sveta kot hudičeve iznajdbe v svojih idealnih, »čistih« predstavnikih odklanjalo ne samo alkohol in meso, temveč tudi vse dejavnosti in ustanove, ki se ukvarjajo s tem svetom, torej tudi vsakršno nasilje, vojno, oblast, delo in celo zakonsko življenje. Ta ideologija, ki je bila naperjena v bistvu zoper lastno vitalnost bogomilov, ne da bi bila hkrati enako rigorozna tudi do drugih, je sama sebi in svojim lastnim vernikom onemogočala »konkurenčnost« in je vodila v pasivizem, ki je postal sčasoma osnovna lastnost bosanskega značaja. Turki so ob svojem prihodu v Bosno na to lastnost pretežne večine bosanskega ljudstva že naleteli in so jo nato s svojim ravnanjem skozi stoletja razvijali naprej. Bogomili so polagoma na zunaj sprejemali vero svojih gospodarjev, kar jim je omogočalo preživetje, navznotraj pa se niso bistveno spreminjali: v njih je slej ko prej kot osnovna lastnost ostajala glavna vsebina bogomilstva, nezanimanje za ta svet, popolna neambicioznost, pasivizem, trpnost. Zamenjava veroizpovedi jim ni pomenila narodne izdaje, tako kot na primer Srbom, niti ne konfesionalnega zločina, kot na primer katoličanom; veroizpoved kot zadeva tega sveta, povezana z oblastjo tega sveta, jim je bila zgolj zunanji, dokaj nepomemben okvir, v katerem so vseskozi – do danes – ohranjali zvestobo svoji identiteti. Islam je k tej identiteti dodal iz svojega samo še eno kvalitativno dimenzijo: svoj fatalizem, »kizmet«, vero v predestinacijo, ki je s svojo vdanostjo v vnaprej določeno usodo in s svojo religiozno skepo do lastnega prizadevanja pasivizem pretežne večine bosanskega ljudstva le še povečala in utrdila.

Ko so Turki leta 1371 v bitki pri reki Marici premagali srbsko vojsko in je bila

z dokončnim porazom te vojske v kosovski bitki leta 1389 poražena tudi srbska država kot taka, se je začel množični beg Srbov na sever in na zahod, ki je potem trajal domala ves čas turškega gospostva. To je kajpada opazno spreminjalo strukturo prebivalstva tako v (takrat že madžarskih) pokrajinah severno od Save in Donave kot v Bosni in pozneje v hrvaški deželi Uskokov zahodno od Bosne. – V Bosno so Srbi bežali najbolj množično do leta 1465, ko je bila tudi ta zasedena od Turkov, pozneje pa vsakokrat po kaki vstaji (»buni«), da so ubežali pred sankcijami turških oblasti. A tudi iz Bosne so potem naprej proti zahodu, v deželo Uskokov, in proti jugu, v Dalmatinsko Zágoro, bežali predvsem Srbi; oblasti teh dežel (Habsburška monarhija) pa so jih rade sprejemale, saj so jih uporabljale kot »živi zid« (»bedem«) v obrambi proti turškim roparskim napadom. Na ta račun je dobilo novo srbsko prebivalstvo v teh pokrajinah marsikateri privilegij, ki ga tamkajšnje staro prebivalstvo nikoli ni poznalo. – Iz teh valov na sever, na zahod in na jug množično bežečih Srbov je nastalo pravoslavno (srbsko) prebivalstvo Vojvodine in Bosne ter so nastale enklave srbstva v Dalmatinski Zágori in na Hrvaškem zahodno od Bosne.

Turški režim zasedenih dežel ni »poturčeval« – kakor misli danes marsikdo –, saj za tak, »nacionalističen« poseg v današnjem pomenu kratko malo ni imel smisla pa tudi ne dovolj lastnega, turškega človeškega materiala, da bi ga bil lahko izpeljal. Zlasti še, če pomislimo, kako ogromno ozemlje, ki je segalo globoko v arabski svet, je obvladovala Turčija v času svojega zenita. Turkom je šlo v bistvu predvsem za materialno korist in za stabilno vrhovno oblast v okupiranih deželah. Ta cilj pa so najbolj ekonomično dosegali tako, da so osvojenim »provincam« dopuščali nekakšno »samoupravo«, ki je bila pod kontrolo njihovih redkih vojaških posadk, potaknjenih po najbolj nevrvalgičnih točkah, in zanesljivih višjih uradnikov, za katere pa ni bilo nujno, da so bili ravno Turki. Iz teh dežel so nato Turki skozi stoletja uprizarjali roparske pohode v bližnjo in daljno okolico, da so si prigrabljali plen in si pridobivali svež človeški »material«, fante za svojo vojsko, dekleta za hareme: potreba po ljudeh je bila namreč v državi zelo velika.

Ko so Turki obvladali Bosno, so jo – tako kot je to storila v začetku tega stoletja Avstro-Ogrska – »anektirali« kot avtonomno »provinco« k svojemu imperiju ter jo uredili tako, da so imeli v njej lahko mir in od nje kar največ koristi. Zato tudi v Bosni niso »poturčevali« in se vanjo niso množično naseljevali. Tudi v jezikovnem smislu je ostala Bosna pod njihovo okupacijo nepoturčena, saj se turščina razen redkih stikov s tistimi uradniki, ki jezika domačinov niso razumeli, ni nikjer uporabljala, obredni jezik vesoljnega islama pa je, kakor vemo, arabski, ne turški. Tudi v verskem smislu so bili turški okupatorji dokaj tolerantni: islam je bil sicer vera vladajoče elite, vendar je Turčija potrebovala tudi drugoverce, da je lahko imela »rajo« za delo, tako kot je imel evropski srednji vek tlačane. Zato pa tudi bosanskim bogomilom njihovo konvertitstvo v muslimanstvo ni kaj dosti pomagalo, saj so večinoma ostali »raja« tako kot bosanski katoliki in srbski pravoslavci v Bosni, le da so imeli zaradi svojega tovrstnega konsolidiranja s turško vrhovno oblastjo manj težav kot uporni pravoslavci, katerih vera je temeljila na srbstvu, le-to pa na kakršnikoli že srbski državnosti, pa čeprav samo na želji po njej, in katoliki, katerih center je bil eksteritorialen in zato Turčiji tudi politično nevaren. – Kakorkoli že, stoletja turške oblasti so bosansko prebivalstvo iz vseh treh virov, bogomilskega (= muslimanskega), katoliškega (= hrvaškega) in pravoslavnega (= srbskega), socialno dokaj poenotila in s tem življenjsko zblížala drugega z drugim.

Ob okupaciji Bosne s strani Avstro-Ogrske in ob njeni poznejši aneksiji so nekateri bosanski muslimani v strahu pred novo, krščansko vrhovno oblastjo bežali

v Turčijo, čeprav tako kot vsi drugi prebivalci Bosne ne s Turki ne s Turčijo niso imeli nobene zveze. Značilna je pesem »OSTAJTE OVDJE«, ki jo je tem beguncem v tem času posvetil bosanski pesnik Aleksa Šantić, eden od glavnih predstavnikov srbske moderne:

Aleksa Šantić
OSTAJTE OVDJE!

Ostajte ovdje!... Sunce tuđeg neba
neće vas grijat' k'o što ovo grije;
grki su tamo zalogaji hljeba
gdje svoga nema i gdje brata nije.

Od svoje majke, ko će naći bolju?!
A majka vaša zemlja vam je ova;
bacite pogled po kršu i polju,
svuda su groblja vaših pradjedova.

Za ovu zemlju oni bjehu divi,
uzori sv'jetli, što je branit' znaše,
u ovoj zemlji ostanite i vi,
i zanju dajte vrelo krvi vaše.

K'o pusta grana, kad jesenja krila
trgnu joj lisje i pokose delom,
bez vas bi majka domovina bila;
a majka plače za svojijem čedom.

Ne dajte suzi da joj s oka leti;
vrat' te se njojzi u naručja sveta;
živite zato da možete mr'jeti
na njenom polju gdje vas slava sreća!

Ovdje vas svako poznaje i voli,
a tamo niko poznati vas neće;
bolji su svoji i krševi goli
no cv'jetna polja kud se tuđin kreće.

Ovdje vam svako bratski ruku steže –
u tuđem sv'jetu za vas pelen cvjeta;
za ove krše sve vas, sve vas veže:
ime i jezik, bratstvo i krv sveta.

Ostajte ovdje!... Sunce tuđeg neba
neće vas grijat', k'o što ovo grije. –
grki su tamo zalogaji hljeba
gdje svoga nema i gdje brata nije...

Zdaj pa je v Bosni vojna. Nepomirljiva vojna med Srbi – ki so ogroženi v svojih najosnovnejših pravicah do srbske države, ki mora obsegati vse dežele in kraje, kjer prebivajo ali so kadarkoli v preteklosti prebivali in umirali Srbi, Srbi, ki so prav Srbi lahko samo, kadar živijo v svoji, kakorkoli že srbski državi – in med vsemi drugimi, ki Srbe ogrožajo. To pa so kajpada predvsem bosanski muslimani, ta predhodnica vesoljnega bojevitnega panislamizma, ki se je prav tu, na tako rekoč dednem ozemlju Srbov, v Bosni, kakor že prej na Kosovu, odločil začeti svojo sveto vojno, svoj divji barbarski »džihad«, svoj osvajalni pohod na kulturno in civilizirano krščansko Evropo. Zahodni svet, ki je gnil na duši in na telesu, ker je pač podlegel škodljivemu vplivu satanskega rimskega papeža in njegovih služabnikov, za zdaj še ni sposoben spredvideti, kar vidijo že zdaj pravoslavne države, kot so Rusija, Grčija in druge, pa nekateri – žal redki – lucidni posamezniki zlasti iz pravoslavju in prostozi-darstvu vedno naklonjene Francije, a tudi tu pa tam iz Anglije in Amerike; da namreč Srbi spet – kot že tolikokrat – odrešeniško trpijo in umirajo zato, da bi se lahko Evropa in svet razvijala v svobodi in miru, brez večnih groženj združenih sovražnikov svobode in miru: islama, rimskega papeža, kapitalizma in nastajajočega nemškega »Četrtega rajha«. »Bedem« ali živi zid torej, ni kaj – mi pa še vedno nočemo prav razumeti!

Upajmo, da smo s tem odgovorili tudi na vprašanje, ali je srbska vojna na Balkanu verska ali nacionalna vojna, pa tudi na vprašanje, kdo je v njej agresor in kdo napadeni. Pri tem pa se nismo niti dotaknili zelo pomembnega vprašanja, kaj in kóga in pred kom branijo tisti, ki napadajo, in kdo v resnici »kriv moritve je velike« (France Prešeren).

SUBJEKTIVNI SKLEPI

Nekoč davno, že pred več kot četr t stoletja, sem v nekem svojem spisu, ki se je ukvarjal z zgodovino, napisal besede, ki se mi zdi, da veljajo še danes. Ko sem se namreč v zadnjem času prav zaradi tegale predavanja spet malo bolj intenzivno spopadal s problemi na Balkanu, z zgodovino odnosov med balkanskimi narodi in s karakterjem njihove kulturnosti v najširšem smislu – sem se nenadoma jasno spomnil teh besed in skorajda pretresen spoznal, da me zvesto spremljajo že ves čas na vseh potih tega mojega ubogega in hkrati bogatega življenja. Ker mi te besede, kot vidim, pomagajo dojemati tudi dogodke na Balkanu pa lastne reakcije v zvezi z njimi in reakcije drugih ljudi, ki so v te dogodke kakorkoli vpleteni (ali pa tudi niso), ker mi pomenijo te besede torej nekakšen moj motto, mi dovolite, da vam jih za sklepe tegale našega razmišljanja v skrajšani obliki navedem:

Ko danes, v naših dneh in za naše dni pa še za jutrišnji dan presojamo zgodovino in preiskujemo, kako je bilo včeraj – se nam dostikrat zgodi, da ostrmimo spričo podobnosti današnjega in včerajšnjega dne. Ne, zgodovina se sicer res nikoli ne ponavlja, toda človek: ta je v vseh časih slab in dober, in on oblikuje v vseh časih zgodovino, in zgodovina ima v vseh časih podobo njegovega obraza. V vseh časih,

včeraj in danes in tudi še jutri, je človek človek in je podoben sebi: vsa zgodovina je življenjepis človeka (...).

(...) Tudi danes se dviga človek, ki ga kakor Kranjčevičevega »zadnjega Adama« žejja po življenju. Človek: sam. In zdi se, kakor da bi vpil v jeziku nekega tujega, nepoznanega sveta: njegove besede se izgubljajo v ropotanju nerazumevanja. Človek na majhni kozmični kapljici, na prašku, ki z drugimi praški leti v nekakšnem ravnovesju sil nekam v negotovost, človek na koščku kozmičnega prahu si krčevito prizadeva najti stik s sočlovekom.

Vse nas družijo ista usoda, vsi smo na ladji, ki je ne znamo krmariti sami – lahko si jo samo uničimo –, prepuščeni neznanim tokovom, ki nas ženejo v negotovost in nedoumljivost. Ista usoda nas družijo in iste lastnosti, ki jih že od začetka grejemo kakor kačo na svojih prsih, nas venomer razdružujejo.

Da, v nas ljudeh je kljub vsem teorijam dvojnost, ki nas razpenja med zlo in med dobro, med ljubezen in sovraštvo, med žrtev in krivico, in dana nam je možnost, da smo drug drugemu muka ali radost. Dvojnost je v nas in iz nje izvirajo vsa naša dejanja, iz nje in z njo oblikujemo vse naše življenje, vso našo zgodovino. In zato moramo – v interesu naše skupne človeške sreče, naše skupne usode, negotove usode, našega skupnega obstoja – pribiti: človek se nikoli ne sme podrediti zgodovini, ne sme pasivno slediti njenim zakonom, ne sme je slepo ubogati.

Zakoni zgodovine so delo človeškega hotenja, tistega: njegovega dvojega hotenja, ki je dobro in slabo. Zategadelj je človek kljub vsem sistemom, ki si želijo njegove podreditve, dolžan, da v nekem trenutku svojega življenja tenko posluša, kaj mu pripoveduje zgodovina, in da je v vsakem trenutku pripravljen na neizprosen boj z vsem, kar je v njej nečloveškega. (...) Vsak človek je – pa naj se tega zaveda ali ne, naj to hoče ali ne – ustvarjalec zgodovine, vsak človek nosi vso osebno odgovornost za njeno podobo. Zato se mora vsak človek v vsakem trenutku nepreklicno sam spoprijeti z vso težo vsake odločitve. Vsakdo mora sam odgovarjati za svoj delež ali ne-delež pri njeni podobi.

(...) Vse nas družijo ista usoda in vse nas razdružujejo iste lastnosti. Kdor pa je le enkrat doživel to dvojico in nasprotujočo si istost, kdor se je le enkrat samkrat nag in gol, brez vseh dodatkov, pogledal in spregledal, tega ne bo občutek usodne povezanosti vseh ljudi nikoli zapustil.

Svoje zunanje usode si ne moremo krojiti sami, toda svojo zgodovino, svoje odnose do nje in drug do drugega si ustvarjamo sami. In svojo človečnost si ubijamo in gradimo sami. Prav tu smo si bratje. In prav tu, v naši istosti in v naši samostojnosti, je edina pot do naše človeške enotnosti.

Tudi v naših dneh se kakor (...) v vseh časih pojavljajo disharmonije, ki preglasujejo simfonijo človečnosti, kakršna je v vseh nas. Vendar se tudi v naših dneh pojavljajo rotivci in klicarji in znanilci vstajenja in renesanse boljšega pola človekovega dvojega bistva. Človeštvo se prebujajo, in čeprav je zmeraj »kje kakšen zid«, se partizani nove in vendar prastare človečnosti s pogumom in optimizmom zaziramo v prihodnost: »Vsi nikoli ne pademo.«